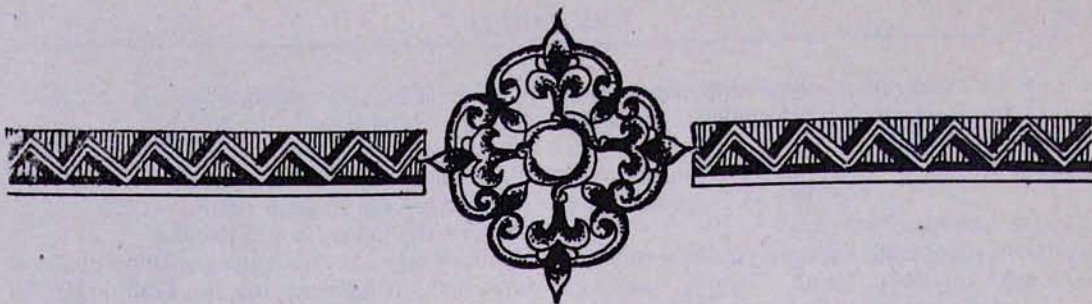

ՊՐՈՖ. ՎԱՐՍԶԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՒԻ
ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻ
ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ (1956—1980)***

**ԳԵՂԱՐԴԱ ՎԱՆՔԻ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒՄ**

Գեղարդա վանքի կամ Այրիվանքի հըռ-
չակավոր ճարտարապետական համալիրը՝
բաղկացած ժայռափոր և վերգետնյա եպակի
հուշարձաններից, դարձավ ս. Էջմիածնի
Մայր Աթոռի հոգատարության առարկան տա-
կավին Գևորգ Ջ կաթողիկոսի գահակալու-
թյան օրերից: Սակայն վանքի վերաշինու-
թյան և բարեկարգման ուղղությամբ այստեղ
աշխատանքներ ձեռնարկվեցին ավելի ուշ,
Վազգեն Ա կաթողիկոսի օրով, սկսած 1958
թվականից և շարունակվում են մինչև այսօր:

Հավատացյալ և պոսաշրջիկ այցելուների
մեծ հոսքը հնարավորություն չէր ընձեռում
այստեղ ծավալուն աշխատանքներ կազմա-
կերպել, ուստի նպատակահարմար էր դրանք
իրականացնել մաս առ մաս, որոշ հերթակա-
նությամբ: Առաջին հերթին տուֆաքարով սա-
լարկվեց բակը (ըստ ճարտարապետ Ա. Գա-
լիկյանի նախագծի) և նրա հարավ-արևելյան
կողմում կառուցվեց մի աղբյուր (հեղինակ՝
ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյան): Աղբյուրի և
ոռոգման կարիքների համար ջուրը բերվեց
Գողթ գետակի ձախափնյա աղբյուրներից:
Վերոհիշյալ աշխատանքները կատարվեցին
Մայր Աթոռի շինարարական գրասենյակի մի-

ջոցով ու լիակատար ավարտի հասցվեցին
1959 թվականին:

Վերաշինության հաջորդ աշխատանքը ե-
ղավ վանքի գլխավոր (հարավ-արևմտյան)
դարպասի շինությունը: Վանքի նախկին դար-
պասը կիսափված վիճակում էր գտնվում,
կարիք ուներ քանդվելու և վերաշինվելու:
Աշխատանքների կատարումը հանձն առավ
Հայկական ՍՍՀ Շինարարության պետա-
կան կոմիտեի՝ Պետշինին առընթեր հատուկ
գիտա-արտադրական արվեստանոցը ու ա-
վարտեց այն 1960 թվականի վերջում:

Բարեկարգման հետագա աշխատանքների
ընթացքում նկատի առնվեց Վեհափառ Հայ-
րապետի ցանկությունը՝ վանատան նոր շենք
կառուցելու մասին:

Վանքատարածության բարեկարգումը, բա-
ցի բակի սալարկումից, ընդգրկեց նրա հյու-
սիս-արևմտյան կողմի դարավանդներում տե-
ղավորված խուցերի արտաքին պատերի ու
թաղակապ ծածկերի վերանորոգումը, նոր
յուների ու պատուհանների տեղադրումը, ինչ-
պես նաև քարե բաց սանդուղքների կառու-
ցումը դեպի Հաղբակյանների դամբարանը և
բակի հյուսիս-արևելյան կողմի ժայռափոր
շտեմարանները: Վանքի հին շենքերի արև-
մտյան վերջավորության և նոր վանատան
միջև քարե սանդուղքներ կառուցվեցին, որ-
պեսզի կապ ստադովի վանքի և արտաքին
բակերի միջև:

Գլխավոր եկեղեցու և ժամատան կտուրնե-
րի քարե կղմինդրների անսարք վիճակի

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1983 թվա-
կանի № № ԺԱ—ԺԲ-ից և 1984 թվականի № № Ա—
Դ-ից:

պատճառով խոնավություն էր թափանցում նրանց ծածկի մեջ, առաջացնում կաթոցներ: Որպես ժամանակավոր միջոցառում, կտուրների բոլոր լանջերը (բացի գմբեթի վեղարից) թիթեղապատվեցին: Մինչև ժամանակ ստորգետնյա և ապարային ճեղքերից ժայռափոր տաճարների մեջ ներծծվող ձևիալի և անձրևաջրերի վնասապետումը շարունակեց մնալ լուրջ մտահոգության առարկա: Մինչ համապատասխան մասնագետների կողմից կնշակվել հատուկ նախագիծ, և ձեռք կառնվեին ջրահեռացման համար ներգործուն միջոցներ, փորձարարական կարգով ժայռապանգվածի գագաթի ապարային ճեղքերը փակվեցին ցեմենտի հեղուկ շաղախի ներարկման միջոցով: Թեև դրա հետևանքով ներթափանցվող ջրերի քանակը պակասեց, բայց իսպառ չվերացավ:

Որպեսզի Գեղարդաձոր մոտողների տեսադաշտում հատակ և ամբողջովին երևա վանական համալիրի գեղատեսիլ հումայնապատկերը, նպատակահարմար համարվեց քանդվեղարացնել հարավակողմյան շենքերի միջին հատվածի վրա ուշ ժամանակներում (հավանաբար 19-րդ դարի վերջին կամ 20-րդ դարի սկզբին) հավելված երկրորդ հարկը՝ բակի կողմի փայտաշեն պատշգամբի և սանդուղքների հետ միասին:

Երբ հիմնականում ավարտվեցին պարիսպներով ներփակված վանքի բակի բարեկարգման աշխատանքները, խնդրո առարկա դարձավ պարսպապատի սահմաններից դուրս գտնվող շրջապատի բարեկարգման հարցը: 1966 թվականին պատրաստվեց Գեղարդա վանքի ընդհանուր բարեկարգման նախագիծը: Կենսագործելով նախագիծը՝ հարավային պարսպապատից և նրա արևմտյան շարունակությամբ կառուցվելիք վանատնից ներքև ստեղծվեց հենապատով սահմանապատված վանքի արտաքին բակը: Որոշվեց նաև մատաղատունը և հասարակական կուգարանները տեղադրել երկու բակերի սահմաններից դուրս, Գողթ գետակի աջափնյա ոչ մեծ տարածքի վրա:

Վերը նշվածներով ավարտվեց Գեղարդա վանքի օժանդակ շենքերի վերաշինության և վանքի շրջապատի ընդհանուր բարեկարգման աշխատանքների առաջին փուլը: Հավարտ այդ բոլորի, բակի հյուսիս-արևմտյան ռարավանդի պատին (դեպի Հաղբակյանների տոհմական դամբարանը տանող սանդուղքների ձախ կողմում) փակցվեց տախտակ՝ հետևյալ արձանագրությամբ.

«Ի Հայրապետության S. S. Վազգենի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի լամի 1965—1971 վերանորոգեալ պայծառա-

ցաւ սուրբ տաճարս այս հանդերձ շրջապատիւքն արդեամբ ամերիկաբնակ Էդուարդ Մարտիկեանի՝ հարապատ որդւոյ Մայր Աթոռոյ. ի վայելումն ապգիս հայոց»:

Հաջորդ տարիներին պզալի ծավալ ստացան դարձյալ բազմաթիւ աշխատանքները Գեղարդա վանքում: Դրա շարժառիթը 1978 թ. սեպտեմբերին Երևանում հրավիրվող հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ գիտաժողովը հանդիսացավ: Պետական, գիտական և հասարակական շատ մարմիններ ու կազմակերպություններ սկսեցին նախապատրաստվել այդ կարևոր իրադարձությանը: Անմասն չմնաց նաև ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը:

Մշակվեց և հաստատվեց գիտաժողովի հրավիրման կապակցությամբ Մայր Աթոռի շինարարական միջոցառումների մի ծրագիր, որի մեջ առանձնահատուկ տեղ հատկացվեց Գեղարդա վանքին:

Այստեղ կատարվելիք աշխատանքներն ընդգրկում էին ինչպես վանքապատկան շենքերի հետագա վերաշինության, այնպես էլ հիդրոտեխնիկական կարգի արդյունավետ միջոցառումներ՝ ժայռափոր տաճարների մեջ ներթափանցող ջրերը վնասապետելու նպատակով: Բացի այդ, անհրաժեշտ էր էլեկտրական լուսավորության օդային գիծը փոխարինել ստորգետնյա (կաբելային) գծով:

Միջնադարյան վանական շենքերի վերանորոգումը կատարվեց 1978 թ.՝ ծրագիր ունենալով տարբեր նպատակների համար դրանք օգտագործելի դարձնել: Արևելյան հատվածը հատկացվում էր միաբնական սեղանատանը, իսկ հարավայինը՝ թանգարանին: Բոլոր պատերի վերնամասերը նորոգվեցին ու պրակվեցին բազալտյա գոտեձև քիվով, հիմնովին կարգի բերվեցին կտուրները՝ ապահովվելով անջրանցիկ ծածկույթով, ապա սարկվեցին սուֆաքարով: Այս աշխատանքների ընթացքում վանական շենքերի հարավային շարքի մի ծայրում, փլատակների միջից բացվեցին դեպի տանիքը տանող քարե կիսաքանդ սանդուղքներ, որոնք վերականգնվեցին:

Միաբնական սեղանատունը օժտված է որոշ հարմարություններով: Ճաշասրահի (մուտքով թաղակապ միջանցքից) հյուսիսային կողմից հաջորդաբար տեղավորված են խոհանոցն ու հացատունը, իսկ թաղակապ միջանցքից հարավ՝ սանիտարական հանգույցը: Ոչ մեծ չափերի թաղածածկ ճաշասրահը՝ կենտրոնում տեղավորված մարմարյա սեղանով ու ներքին ձևավորման տարրերով, մրտերմիկ է:

Սեդանատան հանդիսավոր բացումը, նախագահությամբ Վեհափառ Հայրապետ Վաչգեն Ա-ի, տեղի ունեցավ 1978 թվականի սեպտեմբերի 7-ին:

Թանգարանին հատկացված սենյակներում շինարարական միջամտությունը պակաս չափով եղավ: Նրանց հնամենի տեսքը պահպանելու նպատակով պատերն ու թաղակապ առաստաղները, ծեփով չսվաղվեցին: Միայն սալարկվեցին հատակները, մուտքի և ելքի հանգույցներում սանդուղքներ կառուցվեցին: Այցելուների շարժման գրաֆիկը կարգավորելու նպատակով, առանձին պատերում դռները բացվեցին, մի այլ տեղ դուռը փակելով՝ երկկողմանի խորշի վերածվեց: Թանգարանում Գեղարդա վանքի և շրջակայքի պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններին նվիրված ցուցադրության ծրագրի կազմումը հանձնարարվեց ճարտարապետ Ալեքսանդր Սահինյանին, իսկ կահավորման և ներքին ձևավորման նախագծի մշակումը՝ նկարիչ Գրիգոր Խանջյանին:

Հարկ է գոհունակությամբ նշել, որ շնորհիվ Մայր Աթոռի շինարարական գրասենյակի վարպետների խմբի բարեխղճության, աշխատանքները կատարվեցին պատշաճ որակով: Գլխավոր եկեղեցու բարեկարգման նրպատակով նրա հարավային դուռը փոխառինվեց մի նոր, քանդակավարդ դռնով:

1978 թ. հաջողվեց ավելի գործնականորեն պեղվել ժայռավոր տաճարները ներծծվող ստորգետնյա ջրերից վնասապերծելու հարցով: Կառավարության առաջադրանքով մի քանի մասնագիտացված հիմնարկների հանձնարարվեց պեղվել Գեղարդա վանքի տարածքի երկրաբանական կառուցվածքի և ստորգետնյա ջրերի քանակի ու հոսքի ուղղության ուսումնասիրությամբ, իսկ «Հիդրոնախագիծ» ինստիտուտի հայկական բաժանմունքին՝ մշակել ջրահեռացման միջոցառումների նախագիծ:

Նկատի ունենալով կատարվելիք աշխատանքների խիստ մասնագիտական բնույթը՝ նախագծի իրականացումը հանձնարարվեց Հայկական ՍՍՀ մեխորացիայի և ջրային միևնույնության մասնագիտացված շինարարական կազմակերպությանը: 1978—79 թթ. ծավալված աշխատանքներն ընթացան բացառիկ աննպաստ պայմաններում, քանի որ թեք տեղանքը դժվարացնում էր շինանյութի մուտեցնելը և շինարարական մեքենաների օգտագործելը:

Կատարված նախնական դիտարկումները համոզում են, որ ձեռք առնված ինժեներական միջոցառումները պետք է ծառայեն իրենց նպատակին՝ դրանով իսկ դադարեցնել

յով ժայռավոր տաճարների հետագա քայքայման պրոցեսը:

Հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ գիտաժողովի երավորման առիթով բազմաթիվ աշխատանքներ Գեղարդա վանքի տարածքից դուրս կատարվեցին պետական միջոցներով ու պետական մարմինների ջանքերով: Դրանցից ամենածանրը բաժին ընկավ Հայկական ՍՍՀ խճուղային ճանապարհների շինարարության և շահագործման միևնույնությանը, որի նպատակապես ու կազմակերպված գործունեության շնորհիվ մի քանի ամիսների ընթացքում հաջողվեց հիմնովին վերակառուցել Երևան-Գառնի-Գեղարդ խճուղային ճանապարհը: Գեղարդաձորում դրա վերջավորությունը ուղղվեց, լայնացվեց և թեքությունը կանոնավորվեց: Ստեղծվեց ընդարձակ կանգառ ավտոմեքենաների համար:

Ուխտավորների և այցելուների սպասարկման գործը բարելավելու նպատակով Գողթ գետակի ձախափնյա թեք լանջերին կառուցվեց մատաղատուն:

Ինչպես արդեն նշվեց, տարիներ առաջ գլխավոր եկեղեցու և ժամատան կտուրները ժամանակավորապես թիթեղապատվեցին՝ կաթոցքը դադարեցնելու համար: Գեղարդա վանքի վերաշինության և բարեկարգման ընդհանուր ծրագրի մեջ էր մտնում թիթեղի ծածկի վերացումը և միջնադարյան սալածածկի վերականգնումը:

Հայկական ՍՍՀ Պետշինի գիտա-վերաբերողման արտադրական արվեստանոցը, հանձնի առնելով սալածածկերի վերականգնումը, 1979 թ. գառնանից ծավալեց նախապատրաստական աշխատանքներ: Գլխավոր եկեղեցու շուրջը, մինչև վեղարի գագաթը, կապվեցին փայտամածներ, թիթեղածածկի տակից բացվեցին կտուրի և վեղարի առանձին հատվածներ՝ ստուգելու համար հին սալածածկի վիճակը: Չուգահեռաբար միջոցներ ձեռնարկվեցին համապատասխան քարի հայթայթման ուղղությամբ, որի համար Գեղարդա վանքից ոչ հեռու, Գողթ գյուղից վեր, կազմակերպվեց լավորակ բազալտի քարհանք: Գեղարդա վանք փոխադրվեց փորձառու քարագործ վարպետների 10 հոգուց բաղկացած մի խումբ ու աշխատանքի ղեկավար նշանակվեց ինժեներ Ս. Նալբանդյանը:

Եկեղեցու կտուրի լանջերի և վեղարի սալածածկը (որը տուֆաքարով նորոգվել էր ուշ միջնադարում) գտնվում է անմխիթար վիճակում, քայքայված է, ճաքճված ու խախտված, հետևաբար ամբողջովին ենթակա է փոխարինման:

Այս կապակցությամբ արդեն կազմված է եկեղեցու և գավթի կտուրների վերանորոգման նախագիծ:

ՍԻՍԱՎԱՆԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄ

Սիսիանի շրջանային կենտրոնից դեպի արևմուտք մի բարձունքի վրա առանձնակի կանգնած Սիսավանի Ս. Հովհաննես եկեղեցին վաղ միջնադարի հայ ճարտարապետության ուշագրավ կոթողներից է:

Այս եկեղեցու կառուցման թվականի մասին մատենագրական հավաստի տեղեկություններ չունենք⁷²: Սակայն ելնելով եկեղեցու ճարտարապետական ձևերից՝ կարծվում է, որ այն կառուցվել է 6—7-րդ դդ.⁷³: Տաճարի վրա պահպանված բարձրաքանդակների ու դրանց շուրջն եղած փմագրությունների, ինչպես նաև ճարտարապետական առանձնահատկությունների ուշադիր ուսումնասիրության միջոցով կառուցման ժամանակը համարվում է 7-րդ դարի 80—90-ական թվականները⁷⁴:

Հռիփսիմեատիայ այս հուշարձանի գլխավոր արժանիքներից մեկն այն է, որ, պատկանելով նույն դարաշրջանին, մեկ է հասել համեմատաբար պակաս չափով աղավաղված փիճակում (հատկապես ստորին մասերում և ներսից), թեև վերնամասերը խիստ կարիք ունեն վերաշինության: Անհրաժեշտ էր վերացնել անհայտ ժամանակներում կատարված անորակ վերակոթողություններից առաջացած աղավաղումները, անպետքացած թիթեղածածկը, վերաշինել գմբեթի թմբուկի խարխուղված վերնամասը, վեղարը և հիմքի տուրերը, վերականգնել քանդված պատերը, կլետուրի բոլոր լանջերը առնել հուսալի ծածկի տակ:

Վերը նշված առաջադրանքով ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը պատվիրեց Հայկական ՍՍՀ Պետշինի հուշարձանների վերականգնման հատուկ գիտա-արտադրական արվեստանոցին կազմել նախագիծ:

Ամբողջական վերականգնման նպատակադրությամբ կազմված նախագիծը, նույն արվեստանոցի միջոցով, ճարտարապետ Դ. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ սկսեց իրականացվել: Նախապես եկեղեցու շրջապատում

կատարվեցին պեղումներ ու առանձնացվեցին հուշարձաններին պատկանող հայտնաբերված քարերը: Այս, փայտամածներ կապվելուց հետո, ներսից ու դրսից համարակալվեցին խարխուղված թմբուկի քարերը և Վոլշույամբ, մեկ առ մեկ իջեցվեցին ու դասավորվեցին գետնի վրա, որպեսզի հետո, նույն հերթականությամբ, իրենց տեղերը դրվեն:

Թմբուկի ու նրա վրայի որմնանկարները վերականգնվեցին: Հետո գմբեթի հիմքը՝ գմբեթից առաջացած հիման ուծերից հուսալի կերպով պաշտպանելու համար, նպատակահարմար համարվեց թմբուկի վերնամասում, ողջ պարագծով, գրկող երկաթբետոնյա (ներսից ու դրսից չնրկացող) գոտի տեղադրել: Վերականգնվեցին նույնպես գմբեթն ու վեղարը, ինչպես նաև կտուրի լանջերը:

Այս աշխատանքների ընթացքում վերանայվեց ճակտոնների թեքության հարցը: ճակտոններին տրվեց այնպիսի թեքություն, որպեսզի չծածկվեն լուսամուտների ներքնամասերը: Գմբեթն ու կտուրի բոլոր լանջերը ծածկվեցին քարե սալերով:

1961 թ. երկրորդ կեսին սկսված աշխատանքները Յուլակ Սարգսյանի գլխավորած որակյալ քարագործ վարպետների ջանքերով ավարտվեցին հաջորդ տարվա սեպտեմբերին, որից հետո կատարվեց շրջապատի մասնակի բարեկարգում:

ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՈՐՈԳՈՒՄ, ԲԱՐԵԶԱՐԴՈՒՄ, ԲԱԿԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒՄ ԵՎ ՊԱՐՍՊԱՊԱՏՈՒՄ

1694 թ. Նահապետ Եղեսացի կաթողիկոսի օրոք և Աղամալ Հոռոթեցի իշխանի միջոցներով Էջմիածնում կառուցված ս. Հողակաթ եկեղեցին որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում որպես վաղ միջնադարում ստեղծված ու գմբեթավոր դահլիճ եկեղեցիների (Պողոսի, Արուճ) տիպի ուշ միջնադարյան նմուշ: Հողակաթի եկեղեցին իր նախօրինակներից տարբերվում է արևմտյան կողմից եկեղեցու հետ միաժամանակ կառուցված կամարակապ սրահով, որի կտուրը պսակված է պուլնապարդ պանգակատնով:

Շուրջ 300 տարվա ընթացքում եկեղեցին թեև մասնակի նորոգումների է ենթարկվել, սակայն հիմնականում պահպանվել է անադարտ փիճակում: Այնուհանդերձ, մեր օրերում նրա առանձին մասերը, հատկապես կլետուրը, գմբեթի թմբուկի հիմքը ու այլ մասեր, կարիք ունեն նորոգման, իսկ վանքի շրջապատը՝ բարեկարգման ու ցանկապատման: Դրա համար հարկ էր նախապես զբաղվել բակի սահմանների ճշտումով և կատարվելիք աշխատանքների ծրագրումով:

⁷² Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1893, էջ 212, Երվանդ Լալայան, «Ազգագրական հանգես», 1898, էջ 188:

⁷³ Н. М. Токарский, Архитектура древней Армении, Ереван, 1946, ст. 90. В. М. Арутюнян, С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, Москва, 1951, ст. 12. А. Б. Еремян, храм Рипсимэ, Ереван, 1956, ст. 102.

⁷⁴ Ս. Մաքսակաճյան, Սիսավանի պատկերաքանդակները և տաճարի կառուցման ժամանակը, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1961, № 10, էջ 63—76:

Այնուհետև նպատակահարմար համարվեց եկեղեցու կտորի նորոգման աշխատանքները հանձնարարել Պետոյի հատուկ գիտավերականգնման արտադրական արհեստանոցին: Նրա աշխատակից Հարություն Գասպարյանը կատարեց եկեղեցու մանրակրկիտ չափագրությունը և մշակեց նորոգման նախագիծ, որն ավարտելով 1960 թ. մարտին, հիմք ծառայեցրեց նորոգման աշխատանքների ծավալման համար: Դրանք գերազանցապես քարային էին:

Վերաշարվեցին կտորի խարխուլած ծածկասալերը, ավերվածները փոխարինվեցին նորերով, լրացվեցին քիվի պակասող քարերը, ողջ կտորը մաքրվեց մամռակալումից և օծվեց բուսական յուղով (կանխելու համար ջրերի ներծծումը): Կարգի բերվեցին բոլոր պատուհանների ուղիղ և թեք գոգերը, հենացվեց նրանց վրայից կրաշաղախ սվաղը՝ փոխարինվելով տուֆաքարի շարվածքով:

Եկեղեցու ներքին բարեկարգման մաս կապվեցին ավագ խորանում կառուցված սեղանը և երկաթակուռ ջահը:

Բակի պարսպապատումը և բարեկարգումը կատարվեց ճարտարապետ Յ. Չախալյանի նախագծով: 1979 թ. բակի հյուսիսային պատին կից, ներսի կողմից, կառուցվեց հասարակական բուժարան, և այդ կապակցությամբ անցկացվեցին ջրամատակարարման և կոյուղու գծեր, ինչպես նաև բակում տեղադրվեց ցայտաղբյուր:

ԵՐԵՎԱՆԻ Ս. ՋՈՐԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՈՐՈԳՈՒՄ, ԲԱՐԵԶԱՐԴՈՒՄ ԵՎ ՇՐՋԱՊԱՍԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒՄ

Ս. Ջորավորը Երևանի ուղ միջնադարյան շրջանի եկեղեցիներից է՝ կառուցված հին եկեղեցու տեղում, որն ունի իր նախապատմությունը⁷⁵:

Ինչպես վկայում է Առաքել Դավրիժեցին, սրա տեղում «կայր ի վաղեմի ժամանակաց վայելուչ մատուռ մի՝ շինեալ ի վերայ դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի, որ էր ի հիւսիսային կողմանէ քաղաքին Երեւանայ ի մէջ այգեստանացն և էր աւերակ և անմարդաբնակ»⁷⁶:

Ընդառաջելով Ամիրգունա խանի առաջարկին և Երևանի բնակիչների խնդրանքին՝ Մովսես Տաթևացի վարդապետը (հետագայում կաթողիկոս) Անանիայի մատուռի ավան-

դական տեղում կառուցում է եկեղեցի, ժամատուն, միաբանական խցեր և այլ շենքեր, հիմնում մի բարգավաճ վանք, որի համբավը տարածվում է երկրի սահմաններից դուրս⁷⁷:

Սակայն Մովսես Տաթևացու հիմնադրած վանքը տևական կյանք չունեցավ: Հիմնականում (բացի Անանիայի մատուռից) փայտաշեն կառուցվածքները կրակի պոհ դարձան 1635—1636 թվականների թուրք-պարսկական կռիվների ժամանակ⁷⁸:

Տևական կյանք չունեցավ նաև Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրոք վերաշինված վանքը, որն ավերվեց 1679 թ. Երևանի ահեղ երկրաշարժից: Մինչև մեր ժամանակները պահպանված եկեղեցին կառուցվել է 1693 թ. ավերված վանքի տեղում, խոջա Փանոսի միջոցներով: Նախապես այն կոչվել է ս. Աստվածածին ու հետագայում վերանվանվել ս. Ջորավոր: Եկեղեցու շենքն անգամբթ է, բազիլիկատիպ, ռածկված երկլանջ կտուրով: Քառանկյուն եկեղեցին երկու պուգ մույթերի տեղադրությամբ բաժանված է երեք նավերի, որոնցից միջինը արևելյան կողմից բեմի կիսաշրջան աբսիդն է՝ կողմնային ավանդատներով հյուսիսից և հարավից: Ունի հարավային և արևմտյան մուտքեր: Վերջինս կամարակապ նախասրահից է: Սրա հյուսիս-արևմտյան անկյունից մուտք կար դեպի Անանիայի ստորգետնյա դամբարանը: 1889 թ. դամբարանի վրա գմբեթավոր մի մատուռ է կառուցվել, որից հետո նրա արևմտյան կողմից մուտք ստեղծվել դեպի դամբարան (փակելով նախկինը): Նույն ժամանակ բացվել են եկեղեցու ճարտարապետական ոճին անհարիր դռներ ու լուսամուտներ, եկեղեցու արևմտյան կողմում շինվել է վերնատուն:

Վերջին տարիներին Մայր Աթոռը և Արարատյան թեմը հոգ տարան ս. Ջորավոր եկեղեցու վերաշինության, ներքին բարեկարգման և արտաքին բարեկարգման մասին: Ներքին բարեկարգման աշխատանքները հիմնականում վերաբերեցին ավագ խորանում սեղանի տեղադրմանը և հյուսիսային պատում մկրտարան ավազանի կառուցմանը: 1973 թ. ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռին առընթեր ճարտարապետների հանձնաժողովը իստ գումարեց ս. Ջորավոր եկեղեցում և, ծանոթանալով եկեղեցու վիճակին, հանգամանորեն քննարկման ենթարկեց կատարվելիք աշխատանքների հետ կապված հարցերը:

1974 թվականից ծավալվեցին նախատեսված աշխատանքները: Մայր Աթոռի շինարարական գրասենյակի միջոցով սկսվեց եկեղեցու ներսի վերանորոգումը, մատուռի վե-

⁷⁵ Ավելի մանրամասն ջարդարանքը տրված է Կարո Ղաֆադարյանի «Երևանի միջնադարյան հուշարձանները» (Երևան, 1975) գրքում, տե՛ս էջ 33—41:

⁷⁶ Առաքել Վարդապետ Դավրիժեցի, նույն տեղ, էջ 225:

⁷⁷ Նույն տեղ, էջ 226:

⁷⁸ Նույն տեղ, էջ 244:

դարի թիթեղապատ ծածկի փոխարինումը քարով, իսկ եկեղեցու շրջապատի սալարկումը հանձնարարվեց Հայկական ՍՍՀ Պետշինի հատուկ գիտա-վերանորոգման արտադրական արվեստանոցին: 1975—1978 թվականներին լիովին կատարվեցին ծրագրված աշխատանքները: Եկեղեցու ներսում ծեփից ապամուկ քարերի մաքրումը և մշակումը, եկեղեցու հատակի մարմարապատումը և Անանիայի մատուռի գմբեթի թիթեղապատ վեղարի փոխարինումը քարով կատարվեցին քարձր որակով: Եկեղեցու դրսի կողմից պատերի ստորին մասերի խարխված քարերը վերաշարվեցին, ոչ պիտանիները փոխարինվեցին նորերով: Չեռնարկելով եկեղեցու շրջապատի ոչ մեծ հարթակի սալահատակման աշխատանքները՝ նախապես հանվեցին հարավային կողմի գերեզմանաքարերը և խաչքարերը, դրանցից պատմա-ճարտարապետական արժեք ունեցողները սալահատակման ժամանակ վերստին տեղադրվեցին, իսկ մնացածները օգտագործվեցին սալահատակման համար:

Այսպիսով ավարտվեց Երևանի ս. Ջորավոր եկեղեցու վերաշինության, բարեկարգման և շրջապատի բարեկարգման աշխատանքների առաջին փուլը: Երկրորդ փուլը պիտի իրագործվի, երբ եկեղեցու հյուսիսային կողմի բնակելի տները քանդվեն, և բակի սահմանները ընդարձակվեն:

ԲԶՆԻԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄ

Հրապարակի շրջանի ԲՆԻ գյուղը հարուստ է եկեղեցական պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններով: Գյուղի հյուսիս-արևմտյան բարձրադիր լանջին կառուցված ս. Աստվածածնի վանական համալիրը հիրավի դրանց սլակն է հանդիսանում: Պարիսպներով շրջապատված բակի կենտրոնում իր գեղատեսիլ ծավալա-տարածական հորինվածքով վեհաշուք եկեղեցին կառուցվել է Գրիգոր Պալատի (Մագիստրոս) իշխանի պատվերով, 1031 թվականին:

Պատկանելով գմբեթավոր դահլիճ կոչվող եկեղեցիների տիպին՝ այն օժտված է 11-րդ դարի հայկական եկեղեցական ճարտարապետությանը բնորոշ հատկանիշներով (վերասլաց համաչափություններ, հովհարաձև վեղարով պսակված գմբեթ և այլն):

Ս. Աստվածածնի եկեղեցին դարերի ընթացքում թեև ենթարկվել է վերանորոգումների (կրելով չնչին աղավաղումներ), սակայն մեզ է հասել ընդհանուր առմամբ բար-

վոք պահպանված վիճակում⁷⁹: Չնայած դրան, եկեղեցին կարիք ուներ որոշ վերանորոգումների: Այդ կապակցությամբ Մայր Աթոռը պատվիրեց Հայկական ՍՍՀ Պետշինի հատուկ գիտա-վերանորոգման արտադրական արվեստանոցին՝ կատարել եկեղեցու տեխնիկական վիճակի ուսումնասիրություն, մշակել նախագիծ ու այն իրականացնել:

Առանձնացված մի հանձնաժողովի միջոցով տեղում կատարվեց ուսումնասիրություն, որի հիման վրա կազմվեց մի արձանագրություն հետևյալ դիտարկումներով ու եզրակացություններով:

Պատերի և քիվերի տարածություններից ու կտուրի ծածկասալերի երկու տարատեսակներից երևում է, որ եկեղեցին նախկինում վերանորոգման է ենթարկվել: Հարավային պատի ճակտոնի երեսպատման քարերը ամբողջ մակերեսով անջատվել են կրաքետոնյա միջուկից ու նկատելի չափով թեքվել դեպի դուրս: Հյուսիսային ճակտոնում ու պատերին նույնպես կան երեսպատման քարերի ու քիվերի անջատված տեղեր: Հարավ-արևելյան տանիքը քայքայվել է, որի հետևանքով փոփոխվել է նրա նախնական թեքությունն ու տեսքը: Եկեղեցու և վանգակատան տանիքներին պահպանված սալածածկի կարանները խախտված լինելու պատճառով կոպիտ կերպով ծեփված են կրաշաղախով: Բացի այդ, սալածածկի հարթ տեսակը չի ապահովում տանիքը խոնավության ներթափանցումից: Տեղում պահպանված սալաքարի բեկորներից երևում է, որ նախկինում եկեղեցին ծածկված է եղել ատամնավոր սալաքարերով, իսկ ներկա հարթ սալերը հետագայում կատարված նորոգման ժամանակ են դրվել:

Ելնելով եկեղեցու՝ վերը նկարագրած վիճակից, հանձնաժողովը առաջարկել է՝

1. Քանդել և վերաշարել եկեղեցու հարավային և հյուսիսային ճակտոնների, ինչպես նաև արտաքին պատերի տարբեր մասերում խախտված քարերը՝ պակասները լրացնելով նորերով:

2. Հարավ-արևելյան խորանի տանիքը վերակառուցել հյուսիս-արևելյան խորանի տանիքի նմանությամբ:

3. Ջրահեռացման քարե առվակ կառուցել եկեղեցու և վանգակատան միմյանց հարելու գծով:

4. Պատրաստել և տեղադրել լուսամուտների փեղկերը:

5. Վերանորոգել եկեղեցու և վանգակա-

⁷⁹ 1940-ական թվականների վերջում հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից կատարվել է հյուսիսային պատի արևելյան հատվածի և նույն կողմի ավանդատան կտուրի վերանորոգում:

տան կտորները տեղական տուֆ քարերով և դրանք օծել բուսական յուղով:
Թվարկված առաջարկները հիմնականում ելակետ հանդիսացան Յու. Թումանյանի համար, որը կապեց վերանորոգման նախագիծ: Համաձայն այդ նախագծի, խնամքով իրականացվեցին նախատեսված աշխատանքները:

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՌՈՒՅՑԻ ՎԵՐԱԸՆԴՈՒԹՅՈՒՆ

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ է կապվում Խոր Վիրապի վանքը, որը կառուցվել է հին Արտաշատի երբեմնի միջնաբերդի վրա: Այն ներկայացված է գերազանցապես ուշ միջնադարյան շրջանի երկու եկեղեցիներով⁸⁰ ու վանքատարածությունը շրջափակող պարսպապատերի ներսի ուղղությամբ կցված վանական խցերով, տնտեսական ու բնակելի սենյակներով: Թեև եկեղեցիները պահպանված էին կանգուն փճակում, սակայն պարիսպներն ու վանական շենքերը մասամբ կիսավեր էին դարձել:

Խոր Վիրապի վանքը վերաշինված ու կրկին պայծառացված տեսնելը հանդիսացավ նորընտիր Վազգեն Ա կաթողիկոսի սրտի բաղձանքը և ի սկզբանե տեղ գրավեց նրա շինարարական ծրագրերում:

1957 թ. նոյեմբերի 18-ին Վեհափառ Հայրապետը, ընկերակցությամբ Մայր Աթոռին առընթեր ճարտարապետների հանձնաժողովի անդամների, այցելեց Խոր Վիրապի վանքը՝ պարզելու համար այստեղ կատարվելիք աշխատանքների ծավալն ու բնույթը: Տեղում կապված ծրագիրը բաղկացած էր երեք հիմնական բաժիններից: Դրանցից առաջինը վերաբերում էր գլխավոր եկեղեցուն, երկրորդը՝ վիրապի վրայի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն, իսկ երրորդը՝ պարիսպների ու վանական շենքերի վերաշինությանը և ընդհանուր բարեկարգմանը:

Գլխավոր եկեղեցում նախատեսվում էր վերանորոգել տանիքի ծածկասալերը, վերականգնել վնասված քիվերը, եկեղեցու և վանգակատան խաչերը, նորոգել գմբեթի թղմբուկի հիմքի անկյունները (տումբերը), եկեղեցու վնասված գետնախարիսխները, պատրաստել ու տեղադրել նոր դուռ ու լուսամուտներ և այլն:

Վիրապի վրայի եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքները համեմատաբար քիչ էին: Պիտի վերանորոգվեին տանիքի ծածկասալերը, շենքի արևմտյան ու արևելյան անկյունները, պիտի պատրաստվեին ու տեղադրվեին լուսամուտների նոր փեղկեր:

⁸⁰ Հ. Ղ. Աբիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

Ծրագրի երրորդ բաժնով նախատեսվում էր քանդել և վերաշինել պարսպապատ արևելյան նախամուտքի թաղակապ ծածկը, վերականգնել հյուսիսային պարսպապատի ուղղությամբ եղած սենյակներից երեքը և հարավային պարսպապատի արևմտյան հատվածը: Նախատեսվում էր նաև վանքն ապահովել ջրատար գծով:

Հուշարձանախմբի չափագրության տվյալներով ճարտարապետ Ա. Գալիկյանը մշակեց կատարվելիք վերաշինությունների մի մտավոր նախագիծ: Այնուհետև, 1959 և 1960 թվականներին Խոր Վիրապի վանքում ծավալվեցին վերաշինական աշխատանքներ: Երկու եկեղեցիներում դրանք իրականացվեցին Մայր Աթոռի շինարարական գրասենյակի միջոցով: Գլխավոր եկեղեցու հատակի, հարավային ու արևմտյան կողմի մույթերի սալարկումը և հարավակողմյան պարսպապատի արևմտյան հատվածի վերաշինությունը կատարվեց գիտա-արտադրական արվեստանոցի վարպետների միջոցով:

Դրանցով ավարտվեց վերաշինական աշխատանքների առաջին փուլը: 1970 թվականից սկսած, Վեհափառ Հայրապետի թելադրանքով վերսկսվեցին վերաշինական աշխատանքները Խոր Վիրապի վանքում, որոնք, որոշ ընդմիջումներով շարունակվում են մինչև այսօր:

1974 թվականին Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ գումարված ճարտարապետների հանձնաժողովի նիստում քննարկվեց ու հաստատվեց Խոր Վիրապի գլխավոր եկեղեցու Ավագ խորանում տեղադրվելիք սեղանի նախագիծը, որը և իրականացվեց տեղում: Ավելի ուշ, քանդակապարզ նոր դուռ տեղադրվեց:

Խոր Վիրապի վանական համակառույցի վերաշինության հարցին Մայր Աթոռը կրկին անդրադարձավ սկսած 1976 թվականից՝ նրպատակ ունենալով շարունակել ընդհատված աշխատանքները: Աշխատանքների բնականոն ընթացքն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր լուծել ջրամատակարարման, էլեկտրական լուսավորման և ճանապարհը կարգի բերելու հարցերը:

1976 թվականի դեկտեմբերի 14-ին Էջմիածնում հրավիրվեց ճարտարապետների հանձնաժողովի նիստ, ուր և քննարկվեց ու հաստատվեց Խոր Վիրապի վանքում հետագա աշխատանքների ծրագիրը, որը բաղկացած էր երկու հիմնական մասերից: Թողնելով տեղական իշխանության հոգաժողությանը ջրամատակարարման, էլեկտրական հոսանքի մատակարարման ու ճանապարհաշինության հարցերը՝ Մայր Աթոռը պիտի շարունակեր վանքի վերաշինությունը, այն հանձնարարե-

յով հատուկ գիտա-արտադրական արվեստանոցին:

Այս առթիվ կազմվեց աշխատանքների նոր նախագիծ ըստ հետևյալի.

ա. Արևելյան և հարավային պարսպապատին կից եղած վանական շենքերը վերականգնել մեկ հարկի չափով՝ պահպանելով նկուղները: Այդ շենքերում նախատեսել վանքին անհրաժեշտ սենյակներ (ընդունարան, հյուրանոց, բնակարան, օժանդակ սենյակներ): Արևելյան դարպասի վրա վերականգնել «Հայրիկյան» սենյակները (ըստ պահպանված լուսանկարների):

բ. Արևմտյան կողմի վանական սենյակները վերականգնել ուխտավորների համար:

գ. Հյուսիսային կողմի սենյակների շարքը վերականգնել և օգտագործել որպես հին Արտաշատի հնագիտական արշավախմբի հնադարան-թանգարան:

դ. Վերանորոգել պարսպապատերը (առանց բարձրացնելու հյուսիսային հատվածը):

ե. Բարեկարգել բակը և շրջապատը, կարգավորել մուտքի աստիճանները, անհրաժեշտ տեղերում նախատեսել սալախատակված մայթեր և ուղիներ: Արևելյան դարպասի առջև ստեղծել ոչ մեծ հարթակ՝ ետևում կառուցելով հենապատ: Հասարակական պուգաբանը կառուցել պարսպապատից դուրս, մի հարմար տեղում:

վ. Կատարել ողջ շրջապատի մաքրում:

է. Վիրապի վրայի ս. Գրիգոր Լուսավո-

րիչ եկեղեցու հատակը վերասալարկել, դրսի ու ներսի պատերի վրայից մաքրել այցելուների կողմից արված մակագրությունները:

Ստանալով վերոհիշյալ առաջադրանքը՝ հատուկ գիտա-արտադրական արվեստանոցի նախագծային բաժնում ճարտարապետներ Ա. Մանասյանը և Ա. Հովսեփյանը մշակեցին մի նոր նախագիծ, որը 1977 թվականի ապրիլի 13-ին Մայր Աթոռի ճարտարապետների հանձնաժողովի քննարկմանը ներկայացվեց ու հիմնականում հավանության արժանացավ՝ լրացուցիչ թելադրանքներով:

1977 թվականի երկրորդ կեսին և մասամբ նաև 1978 թվականին Պետքինի Հուշարձանների վերականգնման հատուկ գիտա-արտադրական արվեստանոցն իր միջոցներով շարունակեց ընդհատված աշխատանքները ու սովորեց պարսպապատ հարավ-արևելյան անկյան բնակարանի թաղակապ ծածկի վերականգնումը:

Հետամուտ լինելով իր ծրագրի իրականացմանը՝ Մայր Աթոռը 1979 թվականից վերստին հանձն առավ խոր Վիրապի վանքի վերաշինությունը շարունակելու հոգսն ու ծախսերը:

Խոր Վիրապում շարունակվում են վերանորոգչական և բարեկարգման աշխատանքները:

(Շարունակելի)